

Beschilderde plafonds, Leliegracht 35

Door Jasmijn Krol

Restaurator in opleiding, Advanced Professional Program Historic Interiors, Conservation and Restoration of Cultural Heritage, Universiteit van Amsterdam.

17de eeuws plafond in 'knorpelstijl'

Op vrijdag middag 8 oktober verzamelde we ons op de leliegracht 35. Ieder die het pand binnen stapte hief automatisch het hoofd op om het wonder te aanschouwen: het 17de -eeuwse beschilderde plafond dat afgelopen jaar onder stucplafond uit de 20ste eeuw tevoorschijn was gekomen toen de grootschalige renovatie van de huidige eigenaar was ingezet. 17de -eeuwse beschilderde plafonds zijn een zeldzaamheid, er zijn maar een aantal andere soortgelijke plafonds zoals deze bekend in Nederland. Dit soort plafonds zijn geschilderd aan het begin 17de eeuw in de zogenaamde knorpelstijl, de ornamenten zijn geschilderd in vloeiende arabesken en ranken, met een lobbige, knokige karakter. Deze arabesken zijn vaak okerkleurig met hoogsels en accenten, vaak geschilderd tegen een effen blauwe of groene achtergrond maar andere kleurenstellingen zijn ook mogelijk. Tussen de arabesken zijn vaak verschillende vogels, pluimvee of kleine dieren zoals eekhoorns afgebeeld maar ook worden grotesken of de hoorn des overvloed vaak gezien. Door heel Nederland zijn dit soort plafonds teruggevonden alleen zijn ze niet altijd gedateerd of gesigneerd. Veel plafonds zijn in de loop der tijd gerestaureerd, voorzien van een vernislaag, overschilderd of hebben zwaar geleden door de tand des tijds. Het plafond dat tevoorschijn kwam op de Leliegracht 35 is vrij compleet en in een redelijk goede conditie. Als een plafond zoals deze aan het licht komt dan is dat een hele bijzondere gebeurtenis, reden genoeg om iedereen uit te nodigen om eens te kijken en te discussiëren welke ingrepen er nodig zijn om het plafond ook in de toekomst nog te laten floreren. Vandaar dat er een bijeenkomst werd georganiseerd voor leden van Restauratoren Nederland. En zo geschiedde:

Een bonte verzameling van hout en meubel restauratoren, historische binnenruimte restauratoren, decoratieschilders, huiseigenaren, architectuurhistorici en restauratiearchitecten, docenten en studenten troffen elkaar op de leliegracht waar restauratie architect Frederik Franken ons welkom heette. David Derksen van Monument en Archeologie schetste de geschiedenis van het pand, dat zich niet op het eerste gezicht af laat lezen aan de 18de -eeuwse gevel maar juist binnen in het huis zelf, dat gedateerd wordt op 1619. Binnen is nog goed te zien dat waar de oorspronkelijke gang heeft gezeten, te herkennen aan dat de balken structuur die niet aansluit op huidige gevel.

In, wat nu een grote ruimte is, zie je duidelijk aan de schildering op het plafond dat de ruimte oorspronkelijk in twee ruimtes was verdeeld: een voor-en een achterkamer.

Afb. 1 De twee beschilderde plafonds van Leliegracht 35, overzichtsfoto door Vidar Thijssen

Het lezen van een plafond

Het beschilderde plafond kan ons veel vertellen: door bijvoorbeeld goed naar de schildering te kijken, dat gekaderd is met een biesje, is bijvoorbeeld goed te zien waar de muren oorspronkelijke stonden en dat de schildering eigenlijk nog groter was, waarschijnlijk zit er nog een deel verscholen onder het stucplafond van de huidige gang. Aan de eikenhouten balken, waar grote delen uit weg gehakt zijn valt ook veel geschiedenis af te lezen. Toen er in de 18de eeuw een uitbouw aan de achterzijde kwam, is er ook een nieuw stucplafond ingezet in de achterkamer. Voor het ophangen van het stucwerk zijn er in vier balken grote delen weggehakt in een vorm dat een ovaalvormig stucwerk verraadt. Dit is helaas ten koste gegaan van de beschilderde balken en van een aantal sleutelstukken. En zo laat het plafond zich lezen en interpreteren, verteld Han Jacobs, hout en meubelrestaurator. Waarschijnlijk is er in de 20ste eeuw een systeemplafond ingezet waarvoor er grote balken van vurenhout tussen de oorspronkelijke balken zijn ingezet. Deze vuren balken zijn onbeschilderd en erg storend voor het oog omdat zij de oorspronkelijke schildering onderbreken. Wat ook als storend ervaren kan worden zijn de talloze gesmede nagels die gebruikt zijn bij de installatie van de bovenliggende vloerdelen en die nu in grote getalen door de schildering heen komen. De behandeling die door Han Jacobs wordt voorgesteld is een behandeling waarbij door het herstellen van beschadigde onderdelen, de houten drager en de 17de -eeuwse bouwelementen en het 17^e-eeuwse schilderwerk maximaal worden behouden. Zo zou er bijvoorbeeld een reconstructie van ontbrekende onderdelen nodig zijn en ook zouden de storende en onnodige elementen verwijderd moeten worden.

Afb.2 Han Jacobs licht verschillende opties voor de te reconstrueren balkstukken toe. Foto auteur.

Afb.3 Balk die grotendeels is uitgehakt ter bevestiging van het stucplafond. Foto Han Jacobs.

Afb.4 Doorgeslagen nagels aan onderzijde plafond. Foto Han Jacobs.

Constructieve overwegingen

Maar wat ook van belang wordt geacht is dat het plafond voldoet aan bouwtechnische eisen zodat het in de toekomst gebruikt en belast kan worden. Er is een test behandeling gedaan waarbij een balk van vurenhout is verwijderd. Doormiddel van berekeningen is er gekeken in hoeverre de oorspronkelijke balken de constructie kunnen dragen. Om deze balken weer hun kracht terug te kunnen teruggeven en dat het plafond en de vloerdelen daarboven gedragen kan worden moeten de lege stukken worden aangevuld. De grote vraag, die Han ook stelde aan de aanwezige, is hoe dit het beste gedaan kan worden. Want vooral de praktische kant van het inzetten van zo'n groot stuk hout is nogal een uitdaging, daarom dat er gekeken moet worden naar alternatieven mogelijkheden. Naast de praktische kant, werd ook de materiaalkeuze en het visuele aspect besproken. De oorspronkelijk balken zijn van eikenhout en de plafondelen van vurenhout. Met wat voor soort hout de aanvullende delen zullen worden aangevuld kent meerdere opties: zowel vuren als eikenhout maar dan oud, hergebruikt of juist nieuw hout? Hergebruikt hout zal een authentiekere uitstraling hebben, nieuw hout zou juist meer opvallen. Of de gereconstrueerde houten delen beschilderd gaan worden met een reconstructie is ook zeer bepalend voor de keuze en daarom is de dialoog zo belangrijk tussen de restauratoren van deze verschillende disciplines. De ene keuze beïnvloed namelijk de andere keuze en andersom. En daarom werd het woord overgedragen aan Martine Posthuma de Boer, zij deed samen met Karin van der Lem, beide restauratoren Historische Binnenruimte afgelopen zomer onderzoek naar de conditie van de schilderingen. De schilderingen op het plafond en de balken van het blauwe plafond hebben een matte uitstraling en zijn niet vernist. De verflaag is sterk vervuild en enorm watergevoeligheid zoals ook goed te zien aan eerder geleden waterschade dat op sommige plekken van het plafond sterk zichtbare en storend vlekken laat zien.

Afb.5 Detail van het blauw beschilderde plafond met in de 20ste eeuw toegevoegde balken. Foto auteur.

Onderzoek

Uit het plafond zijn monsters genomen om pigment- en bindmiddelonderzoek te laten uitvoeren door Elisabeth en Erhard Jägers in Duitsland en daarnaast ook een onderzoek naar schimmels door het Westerdijk Fungal Biodiversity Institute in Utrecht laten uitvoeren. Echter waren van beide onderzoeken de resultaten wat tegengevallen. Welke schimmels er aanwezig waren kon niet worden geconstateerd enkel dat het oude inactieve schimmels betrof. Ook uit het bindmiddelonderzoek kwam helaas niets omdat er te weinig bindmiddel gedetecteerd kon worden. Waarschijnlijk was het een dierlijk bindmiddel dat is door de tand des tijds is vergaan zoals vaker wordt gezien bij dit soort plafonds die geen vernislaag hebben. Een aantal pigmenten konden wel worden achterhaald uit de monsters en zo is het nu bekend dat er loodwit, indigo, kopergroen en zijn er okers gebruikt zijn maar ook het giftige orpiment.

Afb.6 Karin van der Lem en Martine Posthuma de Boer lichten de pilot restauratie van het groene plafond toe. Foto auteur.

Dilemma's

Een plafond als deze is een grote uitdaging om te reinigen, de ongebonden pigmenten zijn erg gevoelig daarom is er eerst uitvoerig getest en is er gekeken naar verschillende mogelijkheden om de verf te consolideren. Wat retoucheren betreft zijn er nogal wat vraagstukken.

Want hoe laat je zowel de geschiedenis zien zonder dat de leesbaarheid van de schilderijen daarmee verloren gaan? Wat doe je met storende nieuwe toevoegingen en constructies en hoe zorg je voor leesbaarheid in acht nemende dat de leesbaarheid niet voor iedereen dezelfde betekenis heeft? Ook het groene plafond kent vele uitdagingen. Karin wijst ons erop dat het grootste verschil tussen de twee plafondschilderingen niet alleen de kleur en de stijl is maar vooral het feit dat het blauwe plafond geen enkel spoor toont van eerdere restauraties, terwijl het groene plafond juist wel behandeld lijkt te zijn. Zo is er een vlekkerige vernislaag te zien dat een Venetiaanse terpentijn blijkt te bevatten zoals onderzoek uitwees. Het vernis bleek goed te verwijderen maar er zijn wel kanttekeningen bij te plaatsen aangezien het niet duidelijk is wat de invloed van deze oplosmiddelen op het giftige orpiment is. Het feit dat de orpiment nu onder een vernis ligt is ook tegelijk juist een bescherming van het giftige pigment. Door de tijd heen kan orpiment dat arseen bevat steeds giftiger worden en dan kan het nat reinigen van het plafond een probleem worden. Dit zijn vragen waar niet meteen een sluitend antwoord op gegeven kan worden en wat meer onderzoek vergt. Maar het feit dat dit soort plafonds na ontdekking langzaam in conditie achteruitgaan omdat ze worden

blootgesteld aan de elementen waarbij zeker licht een grote boosdoener is, is iets waar rekening mee moet worden gehouden.

Afb.7 Detail van het groene plafond met vlekkerige vernis. Foto auteur.

Er is zoveel te zien en zoveel te bespreken dat er kleine groepjes ontstaan waarin de discussies verder worden gezet. Er wordt gewezen, rapporten gelezen en tips uitgewisseld maar echt lang duurt het niet want Frederik Franken neemt ons mee naar de volgende locatie: Keizersgracht 74. Over die excursie is meer te lezen in het verslag dat Miko Vasques Dias schreef.

Dankwoord

Dank gaat uit naar de organisatoren van deze excursie: Karin van der Lem, Frederik Franken en Bernice Crijns. Daarnaast worden bouwhistoricus David Derksen, de restauratoren Han Jacobs en Martine Posthuma de Boer en de eigenaar van Leliegracht 35 voor het mogelijk maken van de excursie door het openstellen van het pand hartelijk bedankt!